

Наталія Макаренко
Ольга Печеніжська
Київ

КУЛЬТУРНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – початку XX століття

Досліджуються різні аспекти культурного та суспільного життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці XIX та на початку XX ст.: в галузі освіти, суспільно-громадського життя, національної політики, видавничої справи, релігії, взаємовідносини з сусідами, участь у воєнних діях.

На думку авторів, німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в громадське та духовне життя місцевого населення, зберегли національні особливості розвитку.

Verschiedene Aspekte des Kultur- und Gesellschaftslebens der deutschen Umsiedler im Süden der Ukraine Ende 19.-Anfang 20- Jh. werden erforscht:

Im Bereich der Bildung, des gesellschaftlich bürgerlichen Lebens, der nationalen Politik, des Verlags, der Religion, der Beziehungen mit den Nachbarn, der Teilnahme an Feindseeligkeiten.

Nach der Meinung der Autoren passten sich die deutschen Kolonisten, die im ukrainischen Lande sesshaft geworden waren, dem bürgerlichen und seelischen Leben der Ortbevölkerung an und bewahrten nationale Besonderheiten der Entwicklung.

Для можливостей задоволення культурних запитів німецької спільноти особливе значення мало вирішення питання початкової, середньої та вищої освіти, її державно-правове регламентування. Уряд і місцеві адміністративні органи опікувалися життям компактно проживаючих етнічних груп, зокрема німців, їхніми стосунками з місцевим населенням, станом та розвитком національної культури і вихованням молодих колоністів.

Взагалі виховання і навчання молодого покоління в німецьких поселеннях на Півдні України було системним і поетапним. Передусім у кожній колонії (загалом близько тисячі) існували початкові (церковно-приходські) школи. Усі вони існували виключно за власні кошти.

Кошти для шкіл нагромаджувалися з відрахувань від сільських громад і внесків просвітницьких установ. Пожертвування надходили і від приватних осіб. Розширення мережі початкових шкіл викликало занепокоєння російського уряду, який змінює систему їх організації. Згідно з наказом від 8 листопада 1887 р. всі школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ¹. Приблизно в ці роки у школах німецьких колоній було введено викладання російської мови.

Наступною сходинкою у системі навчання колоністів були так звані центральні училища, запрограмовані на підготовку вчителів для початкових шкіл, волосних писарів для колоній. Такі училища склалися з 4-х класів, у яких навчалося від 70 до 250 учнів, і мали від чотирьох до семи вчителів.

Одне з найстаріших центральних училищ, Орловське, було утворене ще в 20-ті рр. XIX ст. з ініціативи Йогана Корніса (у 1843 – 1848 рр. керував шкільною освітою в Молочанських колоніях), який створив також товариство для утримання Орловського училища. У 1835 р. було відкрито також Гальбштадське центральне училище, яке утримувалося на кошти волосного правління. У 40-х рр. були відкриті училища в Бессарабській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській та інших губерніях. Взагалі у південноукраїнських колоніях, за даними Лінденмана², існувало 21 центральне училище. Напрями навчання в них були різні. Так, на початку XX ст. в німецьких колоніях було багато зроблено для жіночої освіти.

У колоніях Нью-Йорк, Гальбштадт, Пришиб, Маріїнська, Ейгенфельд, Ландау, Карлсруе, Хортиця, Окреч існували чотирикласні жіночі училища (взагалі близько 15 навчальних закладів такого типу для дівчат). Чотирикласне чоловіче реальне училище діяло в колонії Нейфрейденталь, класична чоловіча гімназія – у поселенні Тарутіно (в ній навчалося 228 чол.), приватна гімназія в колонії Карлсруе (135 гімназистів), жіноча гімназія в колонії Пришиб. Спеціальні комерційні училища були в колоніях Гальбштадт (175 учнів) і Гнаденфельд (210 учнів). В цілому у 1914 р. в центральних училищах навчалося 2 219 осіб³. В цілому рівень освіченості (писемність російською мовою) німецької спільноти був порівняно високим, але нижчим, ніж у поляків тавевреїв, і складав 37,4%⁴.

Значну увагу німецькі колоністи надавали також підготовці вчительського персоналу. При підпорядкуванню німецьких, як і інших іншомовних шкіл, Міністерству народної освіти, вчителям-німцям була надана можливість вивчати російську мову. Але кількість німців, зайнятих у навчальній та виховній діяльності, була невелика. Розподіл представників різних народів, зайнятих в освітній сфері, наглядно демонструє таблиця⁵:

	росіяни	українці	євреї	поляки	німці
рід занять					
навчальна та					
виховна діяльність	29,9%*	27,4%	31,2%	3,2%	0,4%

Положення 1904 р. створювало певні умови для урізноманітнення навчальних закладів. Різні відомства, духівництво, товариства, приватні особи, земства отримали право на відкриття навчальних закладів. До керівництва шкільними справами були допущені представники міського самоврядування. Тому з 1905 р. в колоніях виникає значна кількість нових навчальних закладів, відкритих окремими особами і просвітницькими товариствами. Це були так звані земські училища підвищеного типу, що мали замінити центральні училища. Підвищені училища давали ґрунтовнішу загальну підготовку, “передбачалось вивчення там російської мови, історії, викладання географії Росії”, що давало можливість продовжити навчання у вищих російських закладах⁶.

Російський уряд спеціальними законами не обмежував вступ до вищих навчальних закладів представників німецької етнічної групи (як то було, напр., з євреями), але кількість студентів-німців очевидно була невеликою. На жаль, точних даних про кількість німецького студентства в Україні ми не маємо, але є дані про те, що поряд з представниками інших національних меншин у вищих навчальних закладах України працювали викладачами німецькі вчені. Так, у Київському університеті до 1915 р. викладали математику німецькі педагоги М. Шіллер та В. Мейер⁷, в Одеському університеті історію стародавнього світу викладали Е.Штерн, М.Мандес⁸.

Існуючі джерела дають змогу дослідити склад творчої інтелігенції. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею в галузі науки, літератури і мистецтва українці складали 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%⁹. Тобто серед українців одна людина творчої праці припадає на 423 чол., серед росіян – на 80, поляків – на 145, євреїв – 90, німців – 70¹⁰.

У німецьких колоніях в Україні було активно розвинуте суспільно-громадське життя, про що говорить розгалужена мережа кредитних установ, сирітських кас, різноманітних товариств споживачів і численних освітніх товариств. У трьох повітах лише Херсонської губернії в німецьких колоніях активно діяли 8 сирітських позичково-ощадних кас, 8 товариств взаємного кредиту, 10 – взаємного страхування від вогню, 7 товариств споживачів. Тобто, в колоніях створювалися установи, які пропонували соціальний захист тим членам громад, які потребували його.

Так, у багатьох колоніях були організовані сирітські каси, які відали майном сиріт, опікувалися їхнім навчанням та освітою, надавали необхідну допомогу. Заснована у 1884 р. в колонії Ейгенфельд сирітська каса, перед Першою світовою війною нараховувала 70 тис. крб., а взагалі перед цією війною в німецьких колоніях працювали 9 таких сирітських позичково-зберігальних кас – у колоніях Ново-Петрікове, Кронталь, Канель, Михайлівське, Гликсталь, Колосове, Цебрикове, Карманово, Ейгенфельд¹¹.

Наприкінці XIX ст. у Гальбштадті було засновано особливе Молочанське товариство

взаємного кредиту, оборот якого в 1914 р. досяг майже 36 млн. крб., а кількість членів становила 1 733 чол.¹² Ця сільська установа була першою такого роду в Російській імперії. Крім неї на початку ХХ ст. діяло ще 8 товариств Взаємного кредиту і 10 товариств Взаємного страхування від вогню. В багатьох колоніях існували похоронні товариства.

На початку ХХ ст. в Україні активно діяли також просвітницькі установи, зокрема Молочанське та Менонітське товариства заохочування освіти, Гальбштадське товариство жіночого училища, Орловське училищне товариство, Олександрівське училищне товариство, Товариство допомоги при Київському реальному училищі, Нейфрейдентальське товариство поселенців та Нейфрейдентальське освітнє товариство¹³. Останнє утримувало чотирикласне училище у власній колонії. Товариство влаштовувало збори, проводило бесіди, розважальні заходи, тощо. В училищі навчалось 75 учнів і працювало 7 викладачів.

В Україні, поряд з іншими, були утворені національні німецькі товариства. Політика уряду щодо громадських об'єднань, союзів національних меншин залежала від їхньої національної приналежності і, особливо, від цілей таких об'єднань. Будь-які національні товариства, які ставили за мету національне, політичне виховання заборонялись. Програмою німецьких товариств була громадська, просвітницька й благочинна діяльність. Так, у 1907 р. в Київській губернії почало діяти "Киевское немецкое общество" (колишнє Киевское певческое общество)¹⁴, яке ратувало за "збереження і розвиток німецької культури, традицій, освіти і мови, виключаючи будь-які політичні та релігійні питання". Із подібною метою були утворені "Южно-Русское немецкое общество" (Одеса, 1906 р.) і "Юго-Западное немецкое общество" (Київ, 1908 р.)¹⁵. Останнє було спрямоване на підтримку німців, які проживали у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Чернігівській губерніях. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких (за статутами) товариств могли бути лише особи німецького походження без обмежень стану і статі.

Суспільні потреби колоністів задовольняли до 1915 р. декілька газет, присвячених інтересам німецьких колоністів. Першою з них почала виходити у 1846 р. "Газета для німецьких поселенців у Росії", що видавалася німецькою мовою до 1861 р. Німецькою мовою в Одесі почала виходити "Одеська газета". В Бердянську також німецькою мовою видавалися "Вісті", колоніях Гальбштадте – "Голос миру", Ейгенфельді – "Сільський господар", Олександрівську – "Громадська газета", у Пришибі – "Шкільна газета". Всі вони мали достатню кількість передплатників (усі видання виходили тиражами приблизно 4 тис. примірників), які забезпечувало їхнє існування, газети і знайомили своїх читачів з нагальними проблемами суспільного життя поселенців, висвітлювали успіхи колоній у всіх сферах, а особливо у сільськогосподарському житті. Любов до своєї нової батьківщини, релігійна толерантність, взаємодопомога були основним лейтмотивом газет.

Крім названих газет, видавалися календарі-довідники (щорічники) – в Одесі, Житомирі, Пришибі та інших містах¹⁶. З історією поселень, окремими етапами життя колоністів знайомили брошури та книги, які публікувалися німецькою мовою. Так, у 1899 р. в Одесі вийшла книга Д.Н. Еппа про хортицьких менонітів. Там же у 1914 р. була опублікована праця Й. Прітцау про баптистів на Півдні України. У 1905 р. також в Одесі було видано брошуру Конрада Келлера про німецьких колоністів. У Сімферополі в 1903 р. вийшла праця А. Крокера і в 1908 р. в Гальбштадті – брошура про молочанських колоністів.

Літературну діяльність усіх етносів пильно контролював цензурний комітет. Згідно Статуту, він мав "зобов'язання розглядати твори літератури, науки і мистецтва, що призначалися до видання, також ті, що привозилися з-за кордону"¹⁷. Було утворено також Управління у справах друку, яке мало регіональні відділення, в т.ч. і в Україні. Циркуляри Управління були досить цілеспрямовані, про що свідчать їх назви: "О не пропуске в печать статей о враждебном направлении против всего христианского мира" (1882), "О правилах цензирования и просмотра книг на иностранном языке" (1884).

Протягом ХІХ та поч. – ХХ ст. обмеження в літературній діяльності стосувалися німців у значно меньшому обсязі, ніж євреїв та поляків. Проте в 1915 р. (у зв'язку із загальним гонінням на німців) за розпорядженням царського уряду всі газети, що виходили німецькою мовою, були закриті, заборонені були й інші німецькомовні публікації, і взагалі німецька культура стала "персоною нон-грата".

Треба сказати, що і громадська, і культурна діяльність колоністів в Україні спростовує думку, ніби вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не мали з ним тісних контактів. Такі настрої активізувалися в періоди напруження відносин між Росією та Німеччиною. “Все це є цілковитою неправдою, – писав К.Е. Лінденман. – Там, де поселення німців та російських селян знаходяться в близькому сусідстві, між тими й іншими встановлюються дружні відносини. Російські й німецькі сім’ї інколи рідняться через шлюбні їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі... Багато з них прославилися в діях останньої великої війни”¹⁸ (Першої світової. – *Авт.*).

Перша світова була не першою війною, в якій колоністи взяли участь у захисті своєї нової батьківщини. Під час чергової російсько-турецької війни 1828 р., а особливо Кримської війни 1853 – 1855 рр. колоністи надали суттєву матеріальну допомогу російській армії. Від кожних з трьох німецьких господарств виділялося по одній підводі для перевезення солдат. Під час обстрілу Бердянська значна частина населення міста евакуювалася в німецьку колонію Нейгофунг, де було створено необхідні умови для проживання. Тут також було влаштовано лазарет, що утримувався на кошти поселенців. Колонії Мелітопольського повіту також посильно допомагали російським військам у їх боротьбі. Протягом усієї Кримської війни молочанські колоністи взяли на своє повне забезпечення 1500 поранених солдат, для чого у Пришибі було створено три лазарети. Особливу допомогу діючій армії у доставці провіанту, транспорту, медичну допомогу надали жителі колонії Кайзерталь, за що неодноразово удостоювалися урядових подяк. Коли 14 жовтня 1913 р. в Кайзерталі відзначалося 75-річчя заснування колонії, на місцевому цвинтарі було відкрито пам’ятник загиблим у Кримській війні солдатам. Меноніти Молочанської колонії взяли з Сімферополя на своє повне забезпечення 5 тис. поранених і хворих. За клопотанням князя Горчакова (головнокомандуючого Південною армією – прим. автора) багато колоністів було відзначено нагородами за участь у Кримській війні. Так, 29 з них отримали срібну медаль “За усердие”, 11 – золоту. Чимало колоністів було нагороджено похвальними грамотами та цінними подарунками.

Значну допомогу державі надавали колоністи і в наступні роки. Коли у 1873 р. в Російській імперії було запроваджено загальну військову повинність, тисячі німецьких колоністів лютеранського та католицького віросповідання несли службу в армії. Під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. багато німецьких колоністів билися за свободу балканських народів і 18 з них повернулися додому з нагородами. Були створені спеціальний комітет та Євангелічний похідний лазарет для допомоги пораненим у період військових дій та допомоги сім’ям загиблих. На початок російсько-японської війни комітет прийняв на лікування 1 547 поранених солдат. Упродовж 1904 – 1905 рр. німецькі колоністи всіх віросповідань надсилали сотні тисяч карбованців та поїзди з продовольчими товарами й медикаментами. Значна кількість колоністів брала безпосередню участь у боях в Маньчжурії та Китаї, чимало з них постраждало.

Коли вибухнула Перша світова війна, у лютеранських і католицьких церквах, молитовних домах менонітів були відслужені молебні в ім’я перемоги російського війська. В своїх проповідях пастори заохочували парафіян служити новій батьківщині. Заклики були надруковані в усіх південноукраїнських німецьких газетах в Одесі, Гальштадті, Бердянську, Ейгенфельді та Олександрівську.

Як і в роки інших війн, німецькі колоністи допомагали російській армії. Коли в лютому 1915 р. імператор Микола II відвідав Катеринослав, меноніти Катеринославської губернії передали йому 15 тис.крб., а меноніти Бердянського повіту – 20 тис. для потреб поранених і хворих воїнів. У квітні 1915 р. Гальштадтське волосне правління внесло 15 тис. у “Повітовий комітет допомоги воїнам та їх родинам”. Робили внески й окремі колоністи, багато пожертвувань надходило різними речами. Колоністи виділяли гужовий транспорт для перевезення військ, спорядження і продовольства. Так, колонії з-під Одеси виділили 11 196 парокінних підвід, 60 підвід надійшло з Пришибської волості¹⁹.

Господарська замкнутість в німецьких колоніях, особливості ментальності колоністів вивели на особливий шабель релігію. Взагалі у сфері релігійного життя німецьких поселенців України чітко виділяються три основні форми віросповідання – євангелістсько-лютеранська, римо-католицька та менонітська. Влаштовуючись на новому місці, колоністи передусім турбувалися

про будівництво церков, встановлення органу, дзвонів, вітварів, ікон і прагнули до того, щоб ці аксесуари відзначалися красою. Високі вимоги ставилися також до самого процесу богослужіння.

Ще однією характерною рисою духовного життя німців-колоністів усіх сповідань була релігійна терпимість. Крім того, що вони з розумінням сприймали існування в одній колонії двох різних релігійних общин, вони дуже віротерпимо ставилися і до православної церкви. Я.Штах, який 26 років обіймав посаду лютеранського пастора, наводить цікаві факти щодо цього. Так, йому доводилося під час освячення православної церкви стояти серед православного духовництва поруч з архієпископом, а також разом з православними священиками виконувати месу. Прикладом доброзичливого ставлення до святинь кожного народу стала допомога своїм російським сусідам у будівництві шкіл. До нас дійшли приклади будівництва колоністами-землеробцями російськомовних початкових шкіл. Так, у 80-х роках минулого століття великий землевласник Гейнріх Люц побудував на власний кошт у кримському селі православну церкву, брати Пеннер спорудили в селі Покровка Бердянського повіту жіночу школу рукоділля, великий землевласник Майер в Павлоградському повіті збудував початкову школу²⁰.

Отже, німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в громадське та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим особливості свого розвитку, свої традиції, своє віросповідання. Більше того, німецькі колоністи принесли в Україну нову організацію життя у різних сферах: господарській, культурній.

Значного розвитку в німецьких колоніях досягли освіта, видавнича справа, суспільне життя. В галузі освіти в кінці XIX – на поч. XX ст. йшов складний процес накладання на національну свідомість, так би мовити, офіційної свідомості, тобто офіційної політики царського уряду в галузі освіти. Як вияв цих процесів, на початку XX ст. в Україні широкого розвитку набула початкова національна школа, яка офіційно підпорядковувалася Міністерству народної освіти і працювала за його програмами, але існувала за рахунок коштів етнічних громад і діяла відповідно до традицій цих етносів. Частина дітей національних меншин навчалася в російських закладах.

Слід зазначити, що спілкування німецьких поселенців з українською інтелігенцією, діячами української культури утруднювалося тим, що цей процес йшов через російську мову; російською або національною мовою виходила й преса національних меншин; культурно-освітні та інші товариства, утворювані національними меншинами, також були національно-російськими. Але здобутки діячів німецької культури, які жили в Україні, вписувалися в контекст української цивілізації.

¹ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 349. – Арк. 16; Свод законов Российской империи. Кн.3. – Т. X – XIII. – С. 826.

² Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1916. – С. 132 – 133.

³ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1996. – С.121.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Краткие общие сведения по империи. – СПб., 1905. – С. 20 – 21.

⁵ ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19.

⁶ Линденман К.Э. Вказ. праця. – С. 171 – 172.

⁷ Історія Київського університету. – К., 1963. – С. 91.

⁸ Історія Одеського університету за сто років. – К., 1968. – С. 329.

⁹ Цит за: Жданова І.А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України: Автореф. канд. дис... К., 1995. – С. 14.

¹⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. – К., 1993. – С. 40.

¹¹ Линдеман Вказ. праця. – С. 115; див. також Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. праця. – С. 148 – 152.

¹² ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19.

¹³ Там само. – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр.2. – Ч. 2. – Арк. 49 – 50.

¹⁴ Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр 53. – Арк. 87.

¹⁵ Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19; Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 2. – Ч. 2. – Арк. 49 – 50; Ф. 358. – Оп. 1. – Спр 53. – Арк. 87; Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк.1 9.

¹⁶ Там само. – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 2. – Ч. 2. – С. 49 – 50; Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 87.

¹⁷ Там само. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 63

¹⁸ Линдеман К.Э. Вказ. праця. – С.113 – 114; Див. також: Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. прця. – С. 148 – 152.

¹⁹ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. праця. – С. 158 – 160.

²⁰ Линденман К.Э. Вказ. праця. – С. 115.